

AGÁRDI PÉTER

A népi-nemzeti ellenzék 1956–1989 közötti történetéről*

Elismerésre méltó vállalkozás Szeredi Pál négykötetes munkája, mely évtizedes kutatómunkával, archiválási-dokumentálási szenvedéllyel, valamint a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum (a továbbiakban: Retörki) szakmai támogatásával készült. A 2015 és 2018 során megjelent kötetek az alul jelzett időrendben láttak napvilágot, ezért is sorszámoztam be őket római számokkal, hogy hivatkozásaim egyértelműek legyenek. Az I. kötet, *A nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956–1987* monografikus igényű szakmai munka, lábjegyzetekkel és kötetvégi irodalomjegyzékkel. A II. és a III. – két részre bontva – *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumait* tartalmazza 1956 és 1987 között, a III. rész végén Bíró Zoltánnak, a munkát támogató intézet vezetőjének és egyúttal a négy kötet egyik főszereplőjének utószavával. A IV., frissen napvilágot látott kötet *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989* monografikus igényű, de már inkább műfaji hibrid. Párhuzamos dokumentumgyűjtemény hí-

ján¹ ez az I. kötetnél sokkal bőségesebb, sőt terjedősebb idézetekkel és lényegében szekunder hivatkozások, irodalomjegyzék nélkül, csak a közvetlen nyomtatott és kéziratos forrásokat lábjegyzetelve jelent meg.

A népi mozgalom 1956–1989 közötti történetének földolgozásába természetesen nem Szeredi Pál vágott bele elsőként; túl a sokszínű memoárirodalmon, számos tudományos előzménye van (egy részükre hivatkozik is), de ilyen bőséges dokumentálással, egyúttal bevallottan empatikus megközelítéssel nem született még összefoglalás. Összterjedelme több mint 1400 oldal. A szerző három évtizede foglalkozik – személyes elkötelezettségből is – a népi mozgalom történetével, elsősorban az emigrációbeli szárnyal, az *Új Látóhatár* című folyóirattal, Kovács Imrével, Püski Sándorral s másokkal, valamint a Nemzeti Parasztpárt történetével. Dokumentum- és tanulmánykötetek, sőt elektronikus kiadványok fűződnek a nevéhez. Megbecsülés illeti szívós munkáját és eltökéltségét, ugyanakkor természetes, ha munkáival, így a most olvasott négy kötettel szakmai, illetve történeti vitába is bonyolódik kritikusa. Ez hozzátartozik a jelenkortörténeti munkák kollektív recepciójához, a történeti igazság megközelítésének kísérleteihez. S egyúttal a múltból a jelen számára tanulságos összefüggések tudatosításához: a múlt jobban megértjük a múlt mélyebb és sokoldalúbb ismerete révén. Annál is inkább, mivel a közelmúlt és a 2010 óta számítható jelen idő eseményei, politikai, kulturális, ideológiai tendenciái, gyakran riasztó szindrómái – köztük a kormányzati emlékezetpolitika – sajátos fénytörésbe állítják mindazt, ami az egykori népi írói mozgalom utódainak háza táján „annak idején”, 1956 és 1987 között történt.

Magam is többször foglalkoztam írásaimban, könyveimben a népi-nemzeti irányzattal. Az objektivitásra és tárgyiaságra törekvés morális norma számomra, mivel nemcsak tanúja, hanem közszereplője is voltam az 1975–1990 közötti negyed-

¹ Igaz, a dokumentumok jelentős része – más közlések mellett – hozzáférhető egy társkiadványban; RIBA András László–SZEKER Nóra (szerk.): *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből (1987–1989). Válogatás a lakiteleki Rendszerváltó Archivumból*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2017.

* SZEREDI Pál: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956–1987*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2015. [a továbbiakban: SZEREDI I.]; SZEREDI Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1956–1967*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2016. [a továbbiakban: SZEREDI II.]; SZEREDI Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2017. [a továbbiakban: SZEREDI III.]; SZEREDI Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2018. [a továbbiakban: SZEREDI IV.]

századnak: a népi mozgalom számos egyéniségével volt vitapartneri vagy éppen kollegiális, sőt esetenként baráti kapcsolatban, több ízben meg is vagyok idézve (jóleső méltányossággal) a Szeredi-kötetek lapjain.

A két dokumentumkötet és a két monografikus könyv – kimondva-kimondatlanul – azzal az ambícióval is született, hogy megalkossa a demokratikus ellenzék alaposan dokumentált történetének, mindenekelőtt Csizmadia Ervin trilógiájának² párdarabját és „ellenpontját”. Szeredi korrektül hivatkozik erre a vállalkozásra, s bár nem eleve vele szembeni polemikus konstrukciót alkot, bevallott célja, hogy bizonyítsa: a népi írói mozgalmából kinőtt szellemi-politikai irányzat, majd csoportosulás politikai-erkölcsi súlya nem kisebb, hanem – tömegbázisa révén is – nagyobb, mint a későbbi SZDSZ előzményeié. Tömören már az első kötet bevezetője rögzíti *narratívájának* lényegét és a periodizációt: a népiek 1956. november 4. és 1957 márciusa közötti tevékenységét (Bibó István, Püski Sándor, Illyés Gyula s mások) *ellenzéki fellépésnek*, az ezt követő három évtizedet *rendszerkritikai demokratikus nemzeti ellenállásnak* tekinti Szeredi. Az 1987-es lakiteleki találkozótól, a szeptember 27-én elfogadott nyilatkozattól kezdve pedig immár *rendszer-változtató demokratikus nemzeti ellenzékként* minősíti őket. A négy kötet oldalain részletesen is megindokolt periodizációt és terminológiát egybefoglalva adományozza Szeredi – saját terminus technicusként, értékelő hangsúllyal – a *nemzetépítő* jelzőt. Történelmi elbeszélése szerint két irányzata volt a Kádár-rendszerrel szembeni, fokozatosan kibontakozó szembenállásnak: a polgári radikálisoké és a nemzeti demokratáké. Sok helyről idézhetném az ezzel kapcsolatos fejtegetéseket, legyen elég egyetlen pont: „a nemzetiek a meglévő intézményrendszer keretein belül, azok részvételével és segítségével tervezték a társadalmi rendszer átalakítását, míg a polgári radikálisok a meglévő intézményrendszert arra alkalmatlannak tekintették”.³ A két mozgalom közötti stratégiai és taktikai különbség szerinte

² CSIZMADIA ERVIN: *A demokratikus ellenzék története (1968–1988). Interjúk, dokumentumok, monográfia.* I–III. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

³ SZEREDI III. 390.

az, hogy az – úgymond – polgári irányzatot akciózó, tömegmozgósító, ideologikus, a nyilvánosságra apelláló radikalizmus jellemzi, míg a népieket felelős, óvatosabb, a pártállami szervekkel és személyekkel folyamatos egyezkedésre törekvő nemzeti elkötelezettség. Rövidebb megfogalmazásban Szeredi ez utóbbiakat *nemzeti erőként* is emlegeti. Az 1930-as évek népi írói mozgalma 1956 utáni folytonosságában és kiteljesítésében látja érdemüket. Érvelésük, küzdelmük tengelyét a határon túli magyarság sorsa iránti szolidaritásban, az elnyomatásuk és a magyar politika – szerinte – közömbösségének bírálataiban látja. Minderre, az ellenzék két szárnyának jellemzésére, a *nemzet*-fogalomra, illetve a „demokratikus nemzeti felelősség” értelmezésére a későbbiekben, részben polemizálva, még visszatérek.

Dokumentumok és interpretációk

Ügyesen szerkesztett, gazdag dokumentumválogatást tartalmaz a II. és III. kötet. Szakemberek számára is vannak bennük „újdonságok”, eddig nem publikált szövegek, de az ismerteket is jó újraolvasni, főleg kontextusba ágyazva. A dokumentumokat rövid értelmező, magyarázó kopfok vezetik be, amelyek a monografikus részek vonatkozó fejezeteinek tömör összefoglalásai. Így a dokumentumok önállóan is olvashatók; kézikönyvként is lehetséges forgatni a II. és III. kötetet. Levelek, naplójegyzetek, pártközponti és minisztériumi följegyzések, belügyminisztériumi titkos akták szövegei váltogatják egymást, olykor szinte egy politikai krimi izgalmasságával. Az utókor olvasójának, főleg az 1980-as évek után születetteknek gyakori rácsodálkozását is kiválthatják.

Természetesen Szeredi Pál válogatása tartalmaz szubjektív elemet, s talán az én alábbi szemelgetésem is némileg önkényes. A 2010 utáni évek kormányzati propagandája tükrében meghökkentő szöveg az *Írószövetség* és a *Petőfi Párt* (a Nemzeti Parasztpárt utóda) 1956. november 28-i feljegyzése, amely élesen bírálja a szovjet katonai beavatkozást és a Kádár-kormány politikáját, ugyanakkor hangsúlyosan leszögezi, hogy „a for-

radalom haladó és szocialista jellegű volt”, s a megindítandó tárgyalásoknak is a szocialista vívmányok megőrzése és demokratikus szélesítése a célja.⁴ Németh László – itt nem közölt – november eleji cikkei szintén ezt a felfogást tükrözték a harmadikutas orientáció és a forradalom védelme mellett, egyúttal az attól való félelmet is: nehogy a szovjet hadsereg kivonásáért folytatott jogos küzdelem ürügyén egyes politikusok „a forradalomból ellenforradalmat, az 1956-os magyar szabadságharcból holmi 1919-es kurzust csinál[ja]nak”.⁵ Az *MSZMP KB mellett működő kulturális elméleti munkaközösség „népi” írókról szóló 1958-as állásfoglalása* visszhangjából Szeredi közreadja Veres Péter Matits Lajos megjegyzéseivel ellátott, még kéziratos vitázó szövegét. Egy részüket elfogadta Veres Péter és e szerint véglegesítette írását, másokat viszont nem. Csak a végső, tisztázott szöveg volt eddig ismert, ez a jegyzetelt, tipográfiaiailag is jól követhető érdekes változat nem.⁶ Kár viszont, hogy a monográfiában és az irodalomjegyzékben Szeredi nem említi-idézi N. Pál József kitűnő tanulmányát és Király István vitatkozó interjút a pártanyagról.⁷ (A pártállásfoglalás és a korabeli hivatalos frazeológia következetesen idézőjelben használja a „népi” írók fogalmát, ezzel is jelezve az önmeghatározás megkérdőjelezését.)

Nem részletezem név szerint a közölt emigrációbeli viták szereplőit, viszont kiemelést érdemelnek a Püski Sándorral kapcsolatos szövegek. Püski, a kiadó – ha a háttérből is – fontos szerepet játszott az 1956 alatti és utáni szerveződésekben, nem véletlen, hogy az állambiztonsági szervek titkos nyomozásokat folytattak kapcsolatairól és tevékenységéről. Felkavaró a *Vallomás a népi mozgalomról, különös tekintettel az ellenem lefolytatott büntető eljárásra* című dokumentum, amely a börtön-

⁴ SZEREDI II. 13–26.

⁵ NÉMETH László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. november 2. A „kurzus” értelemszerűen a fehérterrorral bevezetett keresztény-nemzeti kurzusra vonatkozik.

⁶ SZEREDI II. 89–110. Matits Lajos azonban nem egyszerűen „volt titkára” az írónak, ahogy Szeredi a 88. lapon írja, hanem a Petőfi Párt nagy-budapesti elnöke.

⁷ MEDVIGY Endre (szerk.): *Válasz Évkönyv 1989/I*. Püski Kiadó, Budapest, 171–222.

ben, fogva tartói felkérésére készült gépelt kézirat másolataként maradt fenn s került Szeredi Pál birtokába.⁸

A dokumentumközléseknek politikatörténeti szempontból a költő Csoóri Sándor, az irodalomtörténész-kritikus Kiss Ferenc és a népművelő-köztisztviselő Bíró Zoltán a főszereplői. Számos textus olvasható tőlük, illetve velük kapcsolatban; a monográfiában is jelentős tér jut nekik, Szeredi Pál esetenként apologetikusnak tekinthető érvelése kíséretében. Csoórinak több méltatlan támadást, nyilvános bírálatot vagy cenzurális tilalmat kellett elviselnie, de szerkesztői tévedés Héra Zoltánnak a *Faltól falig* című esszékötetéről 1969 augusztusában írott *Népszabadság*-kritikáját az ellenzékiisége miatti burkolt szemrehányásként olvasni.⁹ Van a cikk konnotációjában némi fenntartás a költő-esszéista érvelésével, szemléletével kapcsolatban, de a cikknek ott és akkor éppen az volt a funkciója, hogy a közéleti és ideológiai kérdésekben másként gondolkodó Csoóri írói rangját és alkotói tehetségét méltassa, s ezáltal a vele való vitákat is legitimmé tegye. 1969-ben a rendszer már volt annyira szilárd, hogy a szövetségi politika nevében a nem kommunista és nem marxista gondolkodókat, művészeket is „integrálja”. Kiss Ferenc 1972-ben egy Móricz Zsigmondról szervezett debreceni irodalmi konferencián nagyhatású fölszólalásban bírálta az akkori – szerinte egyoldalú, a nemzeti kérdéseket lebecsülő, tárgyalásukat elfojtó – kultúrpolitikát és sajtónyilvánosságot. Főszerkesztőket, kritikusokat nevezett „belső turistáknak”. Az indulat akár érthető is volt, de az érvelés és a megfogalmazás botrányt keltett: már akkor s főleg később sérelmi demagógiát és kódolt antiszemitizmust olvastak ki metaforájából. Ne kerüljük meg a kényes kérdést: a megbírált kultúrpolitikusok, hegemón helyzetű szerkesztők, publicisták többsége zsidó származású volt, a bírálatba, annak élébe – az akkori nemzetközi és hazai kontextusban – bele lehetett hallani ezt a megkülönböztetést és okadatolást. Joggal volt érzékeny a „belső turisták”-kifakadásra a politika és az értelmiség egy része. Már a helyszi-

⁸ SZEREDI II. 166–185. A benne foglaltak mérlegelése túlfeszítené recenzióm kereteit.

⁹ SZEREDI III. 23–28.

nen is vitatkozott vele Király István, monográfiájában Szeredi is kitér erre, és bár igyekszik védeni Kiss szándékait, nem hallgatja el, hogy befolyásolta őt „ez a fajta előítéletes érzés”.¹⁰ Válaszként a politikai és kulturális viharra a pártvezetés azt kérte, hogy írásban, alaposan dokumentálva fejtse ki, miben látja a gondokat a politika és az értelmiség, ezen belül első-sorban a népi tábor között, hogy mik *Az egység akadályai*.¹¹ Kiss nagyon komolyan vette ezt a pacifikáló-integráló fölkérést, terjedelmes elemzést írt a helyzetről. A szöveg eredeti kézírata, *Felirat. A nemzeti önértékelés zavarai* címmel – Szeredi szerint – egyelőre nem került elő; rövidített változata is csak 1991-ben jelent meg a *Kortárs* hasábjain. A tanulmány számba vette a népi tábor – amelynek Kiss Ferenc ekkorra mintegy ideológusa lett – évek óta felhalmozódott valós és vélt sérelmeit, azokat a politikai, személyi döntéseket, sajtóbeli egyoldalúságokat, nem közléseket, kulturális jelenségeket, amelyeket ők a nemzeti öntudat eltorzításának, kozmopolitizmusnak, dezilluzionáló történelmi kampánynak tekintettek. Kiss elsősorban a határon túli magyar kisebbségekkel szembeni közömbösséget, illetve a nemzetiségi kérdések doktrinér kezelését kárhoztatta. A népi-ek – Kiss Ferenc révén – a *Népszabadság*, a *Kritika* és az *Élet és Irodalom*, illetve a rádió és televízió szerkesztési elveit, Rényi Péter, Pándi Pál, E. Fehér Pál, Nemes György és Faragó Vilmos sajtóbeli dominanciáját, a velük vitatkozik s főleg vitatkozni akarók esélytelenségét tették szóvá élesen. Kimondatlanul is az Aczél Györgynek tulajdonított kultúrpolitikát marasztalták el, gyökeres változásokat követeltek.

Amit Kiss Ferenc Debrecenben, majd beadványában összefoglalt, mint cseppben a tenger, a népi-nemzeti értelmiségi ellenzék három évtizedes küzdelmeinek a lényege: önálló, saját lapot és folyóiratot követelnek, intézményesíteni szeretnék a főleg az erdélyi és felvidéki magyar kisebbség helyzetének nyílt tárgyalását, illetve „pozitívabb” nemzetszemléletet akarnak a nyilvánosságban. Újraolvasva ezt a listát: kétségtelen, hogy számos tételben igaza volt Kiss Ferencnek és társainak, indo-

kolt volt szóvá tenni őket. Nem volt eleve irreális némelyik javaslat még az egypártrendszer és a nemzetközileg korlátozott szuverenitású, kényszerűen óvatos politika keretei között sem. Jóllehet a lapok ideológiai arculatú pluralizálása, irányzatos-sága valóban előszobája lehetett volna – s lett is – a többpárt-rendszerű politikai pluralizmusnak (ez volt a korabeli művelődéspolitikusok egyik, az elhárítást magyarázó válasza), mégis: talán nem veszélyeztette volna a Kádár-rendszer stabilitását. Az 1970-es évek elején egyébként is megindult a szolid pluralizálódás elfogadása, legalábbis „felhangok” erejéig.¹² Negyvenöt év távlatából feltétlenül jár Kiss Ferencnek és társainak az elismerés, az „igazságtétel”, bár felettébb elgondolkodtató, hogy a rendszerváltozás harmadik évtizede mind az ő, mind a szocialisták eredeti eszményeinek és törekvéseinek zömét hatályon kívül helyezte. Kiss és a népiek ugyanakkor túldimenzionálták ezeket a sérelmeket, a *nemzetietlenség bűnlajstromává*, már-már *ideológiai vérváddá* szélesítették, ami ráadásul ott és akkor, az 1970-es évek első felében *összecsengett* a kádári reformok elleni, politikai fordulatra készülő *balos „munkásellenzék”* támadásaival, valamint a szovjet és NDK-s nyomásokkal. A kódolt antiszemitizmusnak (az anticionizmus fedőszövege alatt) szintén volt nemzetközi „aurája”. Vajon mennyiben szolgálta mindez a „nemzetépítő demokráciát”, a nemzeti függetlenséget és hazaszeretetet, amely a népiek vezető ideológiája volt? És vajon miért maradt el a népiek markáns kiállása a mégiscsak sikeres agrárreformok és vidékpolitika mellett, a mindezt kockáztató, visszametszeni szándékozó „balos” munkásdemagógia ellenében? Szeredi is utal az MSZMP-n belüli erőpróbára,¹³ de túl tapintatosan, holott az összecsengetés, az egybeesés mögött volt tényleges *összejátszás* is, sajnos nem is eredménytelenül. Ez vezetett egyebek mellett kis híján Kádár lemondatásához,

¹² E sorok írója többször is használta az *alaphang* és a *felhang* megkülönböztetését, az utóbbival „védve” az irodalmi folyóiratok közötti erősebb differenciálódást, de bírálva az élesebb ideológiai megosztottságot, az úgynevezett közléspolitikai hibákat. Keserű öniróniával teszem hozzá negyven év után: ez az érvelési kísérlet naivitás, avagy „fából vaskarika” volt.

¹³ Például SZEREDI I. 237., 266–267., 274–275., 279.

¹⁰ SZEREDI I. 242.

¹¹ SZEREDI III. 43–116.

majd ennek megghiúsulása után mégis Nyers Rezső, Fehér Lajos, Aczél György és Fock Jenő leváltásához.

A Kiss Ferenc felszólalásában használt „belső turisták” kifejezés akarva-akaratlanul felidézte Németh László 1939-es „mélymagyar kontra jöttmagyar/hígmagyar” dualizmusát a *Kisebbségben* című esszéjéből, majd a további kirekesztő ideológiákat és gyakorlatokat. Püski Sándor is élt ezzel rokon, sőt nyíltabb megfogalmazással 1957-es népfrenttervezetében: a zsidók és más hazai nemzetiségű polgártársaink „vegyék már egyszer tudomásul”, hogy „vendégek ebben az országban, s csak akkor láthatjuk őket szívesen, ha nem avatkoznak be túlságosan »belügyeinkbe«, s nem akarnak mindenáron vezetni bennünket”.¹⁴ Jellegzetes és – vélhetően nem szándékaiban, de következményeiben – veszélyes felfogást tükröz ez az érvelés. Még akkor is, ha Püski zárójelben igyekezett enyhíteni megfogalmazásának érdességén: „Nem szól ez azoknak, akik teljes érzés- és gondolatvilágukkal be tudtak olvadni a magyarságba.”¹⁵ Nem akarom túldimenzionálni ezt az összefüggést és kontextust, sőt hozzáteszem: volt, létezik ma is „zsidó túlérzékenység”, főleg a holokauszt-túlélők és második, harmadik generációjuk körében. A névvel azonosított zsidó származásúakat tárgyszerűen bíráló véleményekben *nem* szabad *eleve* antiszemitizmust látni, ellenben aligha lehet a „zsidó túlérzékenység” rovasára írni az antiszemitizmust. A nemzeti-nemzetiségi kérdések mégoly éles fölvetése *sem* tekinthető *ab ovo* nacionalizmusnak, ha az érvelés módjában és konzekvenciáiban volt, van is rá példa. Mindazonáltal a „zsidókérdés” és az antiszemitizmus a 20. század első felében, az 1920-as numerus clausustól Kamenyec-Podolszkijon át Auschwitzig – elsődlegesen úri-hatalmi érdekből – sűrűn átszötte a társadalmi, politikai és kulturális életet, deformálta az úgynevezett népi-urbánus viták különböző hullámain (nem csupán a diskurzust). Hogy ez a történelmi, szociokulturális, plebejus vagy olykor egyenesen faji jellegű antiszemitizmus miként ivódott be az értelmiségi középosztály egy részébe, majd hogy több évtizedes elfojtás és lappangás után

¹⁴ SZEREDI II. 75.

¹⁵ Uo.

hogyan tört felszínre a rendszerváltozás után, azt megtapasztalhattuk az elmúlt három évtizedben – nem utolsósorban a népi-nemzeti mozgalom egyik-másik hangadójánál. Ez azonban már kívül esik Szeredi munkájának időhatárán.

Tovább szemelgetve a beválogatott szövegek között, feltétlenül említést érdemel a „Százak” 1987. szeptember 8-i levele az országgyűlés tagjaihoz, amely az ellenzék szakadása előtti, talán utolsó „népfrentos” politikai dokumentum. A szöveget¹⁶ a népiek is aláírták, azonban – szoros olvasással megállapítható – elsősorban a reformközgazdász értelmiségi csoport és a demokratikus ellenzék koncepcióját tükrözi alapos és igényes gazdasági-társadalmi-szociológiai érvelésével. Először a szamizdat *Beszélőben* jelent meg, de újraközölte a Csizmadia Ervin szerkesztette dokumentumkötet is.¹⁷ Ezt az utóbbit azért említem, mert a Szeredi-kötetek szerkesztésének egyik hiányosságára utal: az eredetiben és a *Beszélőben* az aláíró Alexa Károly neve mellé tévesen azt volt írva, hogy „közgazdász”, ezt azonban Csizmadia – helyesen – lábjegyzetben korrigálta: „irodalomtörténész”. Szeredi ezt nem vette észre, pedig a népiek történetének egyik markáns, általa is többször emlegetett figurájáról van szó. Sajnos más esetek is bizonyítják: nem volt elég gondos a szerkesztői, lektori és olvasószerkesztői munka. Nem akarom hibalistával növelni írásom terjedelmét, csupán néhány típust említek. Szeredi összekeveri Borsányi György *Kun Béláról* szóló 1974-es minikönyvét és a politikusról szóló 1979-es, betiltott politikai életrajzát,¹⁸ láthatóan kontroll nélkül átvéve a Google hibás adatait. Litván Józsefről illenék tudni: nem az a fő jellemzője, hogy „vállalatvezető” volt,¹⁹ hanem nagy formátumú gondolkodó értelmiségi (nem mellékesen Litván György édesapja), aki értékes életútinterjűban adott számot világképének alakulásáról.²⁰ El van írva a Litván József és a Molnár József írásaira

¹⁶ SZEREDI III. 402–410.

¹⁷ CSIZMADIA Ervin: I. m. *Dokumentumok*. 335–341.

¹⁸ SZEREDI III. 152.

¹⁹ SZEREDI III. 374., 328. sz. lábjegyzet.

²⁰ LITVÁN József: *Éleletidő*. Tóth Pál Péter interjúja. Tekintet Alapítvány, Budapest, 1991.

utaló lábjegyzet is.²¹ Almási Miklós nem volt a régi *Kritika* főszerkesztője (csak egyike a szerkesztőknek).²² Jelen sorok írója 1972-ben valóban ott volt Debrecenben, de aligha „a hivatalos irodalompolitika meghatározó szereplői között”, ez az amúgy felstilizáló minősítés tárgyi és időrendi szempontból téves: ekkor fiatal kritikusként az MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos segédmunkatársa voltam, nem volt közöm a politikához (erre 1975 után kerül csak sor).

A tudományos igényességre, a szakszerűség követelményére hivatkozva szóvá kell tennem: sokszor pontatlan, illetve hiányos a dokumentumközlések jegyzetapparátusa. Ha egy kézirat nem itt jelenik meg először, tudományos igényű publikációknál a levéltári jelzeten túl mindig meg kell adni *legalább* az első nyomtatott szövegközlés pontos adatait. Ez gyakran elmarad, például a Veres Péter Kádár Jánoshoz 1957. január 29-én kelt levele esetében.²³ Csurka István előadását Szeredi a monori tanácskozás eredetileg stencilezett anyagára hivatkozva közli,²⁴ de a lábjegyzetből hiányzik, hogy az egész anyag az 1956-os Intézet fakszimile kiadásában 2005-ben, Rainer M. János bevezetőjével már megjelent. A *Hitel* című lapért folytatott küzdelemből számos beadvány és pártanyag szintén hozzáférhető volt korábban nyomtatva, s ugyanez a helyzet egy általam írott 1975. március 28-i feljegyzéssel.²⁵ Többször az áll Szeredi Pál lábjegyzeteiben, hogy az eredeti dokumentum megvan a szerző tulajdonában, ami örvendetes, de ez másod- vagy harmadközlések esetén nem helyettesítheti a pontos forrásmegjelöléseket. Megtisztelő Szeredi számára és művelődéstörténeti értékű döntés, hogy barátok, ismerősök az elmúlt harmincöt évben rábízták „házi archívumuk tartalmát, életük dokumentumait”,²⁶ de csak a III.

²¹ SZEREDI III. 374. és 376.

²² SZEREDI I. 233.

²³ SZEREDI II. 54–59. Vö. HUSZÁR Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 54–57.

²⁴ SZEREDI III. 338.

²⁵ SZEREDI III. 126–127., lásd *Beszélő*, 2003/4. 114–115. Közreadását egyébként nem én kezdeményeztem.

²⁶ SZEREDI II. 8.

kötet bevezetője jegyzi meg, hogy „néhány” első közlés is van a kötetben.²⁷ Gyakran következtelen a többiek forrásmegjelölése. Van, ahol teljesen hiányzik a pontos adat, például a Bibó István és Farkas Ferenc, a Petőfi Párt egyik vezetője által 1956-ban fogalmazott, Göncz Árpád által angolra fordított *Memorandumé*, amelyet egy tekintélyes indiai diplomatán keresztül juttattak ki külföldre;²⁸ vagy a népiek megfigyelésére beszervezett ügynökök névsoráé.²⁹

Az egyik legértékesebb, bár eddig is ismert nagy terjedelmű szöveg Németh László *Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz* című, Aczél György felkérésére 1962-ben írt tanulmánya.³⁰ Ma is időszerű nem egy javaslata, illetve kritikai megjegyzése a magyar oktatás, közművelődés és szellemi élet helyzetéről. Egy „baj” van: Németh László írása aligha szorítható be a „nemzetépítő demokratikus ellenállás” kategóriájába. Ha bírálja is a korai Kádár-periódus számos jelenségét, alapvetően támogatólag méltatja azt, hogy esély teremődött egy szíve szerinti „szocialista 17. század”, vagyis egy szocialista felvilágosodás kibontakozására. Nincs benne semmiféle kontrázó dac, javaslatai jelentős részét később be is építette reformjaiba a kormányzat. Bíró Zoltán nagyigényű tanulmánya, amely Németh Lászlóéhoz képest húsz, Kiss Ferencénél tíz évvel később született, ugyancsak pártközponti felkérésre íródott 1984-ben. A dolgozat ilyen formában – Szeredi szerint – most kerül először nyilvánosságra Bíró személyes iratai közül, amelyeket az általa vezetett Retörki Archivumában helyezett el. A *Jegyzetek az MSZMP Központi Bizottsága számára* című dokumentum³¹ Kiss Ferencénél élesebb, átpolitizáltabb, ugyanakkor konkrét s nem csupán irodalmi sérelmekkel és kulturális javaslatokkal érvelő szöveg. Egy valóban ellenzéki politikai szerepvállalásra készülő értelmiségi – ekkor még állami tisztviselő és MSZMP-tag (1988 áprilisában Bihari Mihállyal, Király Zoltánnal és Lengyel

²⁷ SZEREDI III. 6.

²⁸ SZEREDI II. 32–33.

²⁹ SZEREDI II. 134.

³⁰ SZEREDI II. 186–261.

³¹ SZEREDI III. 268–298.

Lászlóval együtt zárták ki a pártból) – átgondolt, éles stratégiája. Vannak kérdések, amelyekben igaza volt-lelt. Érvéle, szenvedélye és mozgósító jövőképe művelődéstörténeti méltánylást érdemel jelen sorok szerzője részéről is, akinek pedig 1975 és 1985 között komoly konfliktusai voltak vele. Történetileg azóta is másként ítéljük meg az akkori helyzetet, valamint az elmúlt három és fél évtizedet.

Szeredi Pál válogatása a népi mozgalom 1956 és 1987 közötti dokumentumai közül egészében arányos és objektivitásra törekvő. Mindazonáltal van, amit az ő szerkesztői logikája alapján is *hiányolok*. Ha beválogatta Németh László nem ellenzéki jellegű nagyesszóját, szerintem hiányzik legalább egy Veres Péter-írás gazdag 1960-as évekbeli publicisztikájából a kispolgáriságról, a fridsider-szocializmusról. Lett volna helye Fekete Gyula 1970-es évekbeli beszédei, vitáirásai egyikének-másikának, például a népesedés ügyéről. Hiába keresem az alternatív irodalmi kánont építő Czine Mihály korai szép tanulmányát Juhász Ferenc és Nagy László lírájáról, majd az erdélyiségről, továbbá (vagy legalább) 1986-os tokaji előadását.³² Nagyon helyes, hogy Szeredi közöl a népiekkel vitatkozó, sőt őket megfigyelő, minősítő, támadó írásokat és dokumentumokat is (köztük belügyieket és pártközpontiakat). Ám akkor itt lenne a helye az MSZMP „nemzeti” politikája árnyalódását, illetve a belső vitákat érzékelítő 1974-es hazafiság-állásfoglalás legfontosabb, új hangot megütő passzusának is: „A minden szocialista állampolgárra egyaránt érvényes jogok mellett a *kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos és gyakorlati biztosítása* előfeltétele annak, hogy ne csak a soknemzetiségű országok belső viszonylatában, hanem az egyes szocialista országok között is elmélyüljön az internacionalista kapcsolat.”³³ Szeredi Pál tud ennek a dokumen-

³² CZINE Mihály: Két költő útja. *Valóság*, 1961/4. 53–68. és Az újabb romániai magyar irodalomról. *Valóság*, 1970/1. 74–80.; *Valóság*, elkötelezettség, közéletiség. Vitaindító előadás a tokaji írótáborban. *Napjaink*, 1986/11. 10–13. (Egyik sem ellenzéki írás, érveinek egy része éppen hogy összhangban volt vagy lett a marxista, a szocialista szemléletű kritikusok egy részének felfogásával.)

³³ A *szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszzerű kérdései*. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő

tumnak a készüléséről, a *Tiszatáj* elleni kampányt bemutatva hozza szóba az ortodoxia némi enyhülésének példaként, de a végleges és publikált szövegre nem hivatkozik.³⁴ Pedig ez akár a népiek javaslatai, követelései egy részének a hatalmi megfontolását is bizonyíthatná. A korabeli, fűrészpör ízű pártfrazéológia ellenére hangsúlyos új tételként lett kimondva a kollektív jogok érvényesítésének követelménye. A nemzeti kultúra fogalmába itt már kódoltan kezd beépülni a határon túli magyarság kultúrája. A politikai nyilatkozat, indirekt kritikával, már elvárja a nemzetiségi jogok következetes biztosítását: „A nemzetiségek annál jobban tudnak a többségi néppel és vezető erőivel politikailag s így a szocializmussal is azonosulni, minél inkább biztosítva érzik nemzetiségi kultúrájuk, sajátosságaik megőrzésének, nyelvük használatának, oktatási igényeik kielégítésének, a velük egy nyelvet beszélő nemzethez fűződő kapcsolataiknak szabad érvényesítését.”³⁵ Erre épül a *nemzetiségek hídszerepére* vonatkozó, az idézet folytatásában olvasható tétel, amelyről Szeredi később és másutt viszont már szól.

Hiányolom a III. kötet dokumentumai közül Illyés Gyula *Egy vita vége – és eleje* című szép esszéjének teljes szövegét is (igaz, Szeredi a monográfiában szóba hozza, és a kontextust is bemutatja).³⁶ A tekintélyes költő-közíró a népiek 1974 körüli „lázasát” igyekezett visszafogni benne, kiáll az Aczél György nevéhez fűződő kultúrpolitika korszakos eredményei mellett, miközben a népi írói mozgalom legprogresszívebb törekvéseire emlékeztet. A fiatal írók 1979-es lakiteleki tanácskozása is joggal kap erős figyelmet, csak hogy említésre sem kerül Szilágyi Ákos mély és szellemes előadása, a *Nemzetközponitú értéktudat vagy értékközponitú nemzettudat*, amely az ottani többségi véleménynel és hangulattal polemizált, de nem hivatalos, ideologikus kormányzati platformról. Az esszéről aztán a tatabányai *Új Forrás* hasábjain 1979–1980-ban izgalmas vita bontakozott ki.

Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. szeptember 34–35. Kiemelés tőlem – A. P.

³⁴ SZEREDI I. 257–258.

³⁵ Lásd a 33. lábjegyzetet.

³⁶ ILLYES Gyula: *Egy vita vége és – eleje*. *Népszabadság*, 1974. július 21. Vö. SZEREDI I. 254–256.

Tudom, hogy területi okokból aligha lehetett volna jelentősen bővíteni a válogatást, mégis hangot kellett adnom ezeknek a hiányérzeteimnek (számos továbbit nem is említek), úgy érzem: árnyaltabb história bontakozhatott volna ki általuk a három évtizedről.

Történelmi ív és vitapontok

Szeredi Pál a dokumentumok és az értekezés segítségével igyekszik tárgyyszerűen rekonstruálni a népiek 1956 és 1989 közötti útját. 1956-tal indít,³⁷ majd szól az utána megkísérelt, de sikertelen kiegészítési tárgyalásokról. A folyamatábrázolás további főbb állomásai: a konszolidálódó MSZMP erősödő ideológiai vitája velük; a szervezeti-cenzurális korlátozások, tilalmak (*Eszmélet, Tisztatáj, Hitel* stb.); a népiek működésére reagáló titkosszolgálati értékelések és akciók; az Illyés Gyula megszólalása és későbbi szerepei körüli konfliktusok. Folytathatom a korántsem teljes témasort az írószövegségi vitákkal, a nemzeti kérdésekben való nyílt megszólalásért folytatott küzdelemmel, a Bakos István kezdeményezte és szervezte Bethlen Gábor Alapítvány létrehozásának stációival. Közben érzékelhető a mozgalom fokozatos átpolitizálódása, radikalizálódása, azaz a szellemi ellenállás átalakulása szerveződő ellenzékiiséggé; Csurka István, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár és mások publikációi és az azok körüli botrányok, szilenciumok, valamint Monor. Az intézményesülés fordulópontja – immár a IV. kötetben – Lakitelek (1987. szeptember 27.) és visszhangja, a hatalom hátrálása, ez szüli meg az MDF-et. Megismerhetjük – Szeredi terminus technicusával – „a rendszerváltoztatás” folyamatát, benne Pozsgay Imre és az MDF „döntő szerepét”, ugyanakkor az MDF komoly belső vitáiról kevés szó esik. Mintha kínos lenne,

³⁷ Nem bírálólág, csupán tényként jegyzem meg: Szeredi Pál 1956 őszét mind a négy kötetben következetesen *népfelkelés és szabadságharc*ként említi, eltérően az általa közölt dokumentumok zömében és az 1990 utáni mainstream értelmezésekben használt *forradalom*tól. Ez a felfogás egyébként a reformkommunisták jelentős részének 1989-es álláspontját tükrözi.

ideértve azt a tényt, hogy az 1987 és 1989 közötti három év során elnöki tisztséget betöltő Bíró Zoltánt miként és hogyan váltotta Antall József. Az utolsó fejezetek már az Ellenzéki, majd a Nemzeti Kerekasztal történetét ismertetik.

A harminchárom éves történeti ív (1956–1989) érzékenyen mutatja föl a két világháború közötti népi írók szellemiségének az „utódok”, az új, harmadikutas³⁸ nemzedékek mozgalmában tovább élő motívumokat és értékeket. Arról viszont alig olvashatni, hogy a szegényparaszti rétegek felemelése mint fő mondanivaló és célkitűzés háttérbe szorult, de nem elsősorban a városiasodás, az életformaváltás ellentmondásai jogos, perspektivikus társadalom- és kultúrkritikájának „javára”. Az „új” témák, hangsúlyok pedig részben valamiféle pótlék szerepét kezdték betölteni. Gyökeresen megváltozott a világtörténelmi helyzet, teljesen átalakult a hazai társadalomszerkezet. Az eredeti népi-paraszti „mobilizációs projekt” – fájdalmas, gyakran drámai konfliktusokkal, de – a hatvanas–hetvenes évekbeli államszocialista korszakban teljesült. A parasztság jelentős része helyzetének történelmi léptékű javulása után a népiek szó- és írásbeli nyilvánosságában, küzdelmeiben az „öregektől” sokban eltérő tematizáció vált központivá: a *külhoni nemzetiségi és az „összmagyar” etnikai diskurzus*, a trianoni, majd a párizsi békeszerződéssel az utódállamokhoz került *több milliós kisebbségi magyarság helyzete*. Ezzel együtt kerültek napirendre a népesedés, a nemzeti tudat és identitás gondjai, mindaz, amit legtekintélyesebb, legtaktikusabb és legbölcsebb egyéniségük, Illyés Gyula „nemzeti sorskérdéseknek” és „hajszaölgyökereknek” nevezett. E témák közül több szinte tabusítva volt, ezért kimondásukhoz a népiek sajtót, folyóiratokat, intézményeket és civil szervezeteket akartak létrehozni. Illetve: elsősorban ezek akadályoztatása miatt vágtak bele a hatalommal folytatott vitákba, majd később a nyíltan politikai, ellenzéki szervezkedésekbe.

Ez a *sérelmi narratíva* vonul végig Szeredi Pál kötetein. Részben joggal, de az összképet – véleményem szerint – leszű-

³⁸ Ez az önelnevezés, illetve a vitapartnerek részéről gyakran megbélyegző minősítés is magyarázatot, árnyalást igényelne.

kítve, esetenként eltorzítva. Az úgynevezett gravaminális, azaz sérelmi politika erős magyar középneemesi hagyomány a polgárosodás előtti rendi magyar társadalomban. Volt progresszív, a függetlenségi küzdelmekben pozitív, valóban nemzetépítő szerepe, de nemritkán konzervativizmust, sőt csapdát jelentett: a „nemzet és haladás” torz alternatívájában tetten érhető vergődést.

A *sérelmek többnyire valódiak*, a kádári politika – kényszerek és félelmek közepette – számos hibát követett el ezen a „nemzeti páston”,³⁹ bátrabb kormányzati politika esetén egy részük talán korrigálható lett volna. A sérelmi politika történetpolitikai-ideológiai háttere viszont sebzett és önveszélyes volt. A *nacionalizmus mint általánosító vád* a népi-nemzeti táborral szemben sokszor igaztalan, megbélyegző; többnyire joggal védekeztek ellene. Viszont a sérelmek és indulatok ihlette és avított-romantikus-illuzórikus, esetenként teleologikusan organikus magyarságfelfogás, illetve az általa meg támogatott, sőt generált „nemzetietlenség”-vád a hatalom és a „liberálisok, radikálisok” ellen: fantomizálódott, sőt főbia lett. A súlyos vád kirekesztésbe torkolló történelmi előzményei és konnotációi nem jogtalanul tették érzékennyé, sőt ijesztették meg az értelmiség egy részét és a hatalmat. A kör ördögi: a kormányzat vissza is élt ezzel, s így egyre gyakrabban a *bűnbakképzések és a megbélyegző címkek ütközetévé*, rendszerkritikává és állagvédelemmé torzultak ezek a viták. Persze a feleknek nem voltak egyenlő esélyei: jó ideig, az 1980-as évek derekáig a népiek hátrányos helyzetben voltak. A népi-nemzeti oldal emiatt már valamiféle rendszerváltástól, az államszocializmushoz és a liberális kapitalizmushoz képest *harmadik út* választásától várta sérelmei orvoslását. Ez azonban csak részben valósult meg, hogy azután sok minden ellenük és az egész magyar társadalom ellen forduljon.

³⁹ Lásd ezekről újabban: EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek regionalizmus és nacionalizmus között Csehszlovákiában és Romániában 1918–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015; FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. I–II. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

Szeredi Pál számos történelmi megállapításával egyetértetek, nem részletezem a számomra meggyőző minősítéseket. Meglehetősen sok azonban az elhamarkodott, a pontatlan, illetve egyoldalú megállapítás a könyvében, ami hol figyelmetlenségből, hol szerkesztési felszíniességből, hol viszont talán elfogultságból fakad. Csak néhány példát említek. A szerző pontosítja egy Püski Sándor-dokumentumnak az 1937–1938-as *Márciusi Front*tal kapcsolatos megfogalmazását, de még nagyobbat vét: nem igaz, hogy a szerveződésben a KMP egyáltalán nem vett részt, téves Donáth Ferenc szerepének megítélése is.⁴⁰ Bibó Istvánt – akiről többször is ír – a Petőfi Párt delegálta államminisztereként és börtönviselt hősként természetesen lehet az 1956 utáni népi mozgalom egyik ihletőjének tekinteni, de kisajátítani aligha ildomos; a klasszikus népiekkel való baráti és szolidáris kapcsolata mellett legalább ilyen jelentősek Bibó politikai nézetrendszerének liberális demokrata, sőt szocialista (ha nem is marxista) erővonalai. Nem igaz, hogy az MSZDP-nek nem lett volna parasztpolitikája, még ha erőtlen is.⁴¹ Az 1957–1958-as időszakról írván Szeredi összekeveri az egypárti Központi Bizottságának *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei* címmel készülő, majd végleges határozatát *A „népi” írókról* tervezett, majd publikált munkaközösségi állásfoglalással, illetve az ezt megelőző politikai tézisekkel.⁴² Több mint pontatlan a demokratikus ellenzék világképének polgári radikálissá minősítése, amit sűrűn megtesz a négy kötetben, és ami – szerintem – az egyoldalú történelemkép egyik fő tünete, de erre még visszatérek. Az azonban egyenesen abszurd, ahogy Szeredi azt az 1960-as évekbeli asztaltársaságot minősíti, „amely Lukács György körül összpontosult. A polgárinak nevezhető társaság legjellegzetesebb képviselője Déry Tibor volt, de oda tartozott Eörsi István, Sükösd Mihály, Hermann István, Almási Miklós és Lukácsy András. Nézeteik elsősorban a polgári értékrend világában mozogtak, gyökereik a megrevideált [sic!] marxizmus

⁴⁰ SZEREDI II. 166.; SZEREDI IV. 139.

⁴¹ SZEREDI II. 81.

⁴² SZEREDI II. 77–88.

mezsgyéjéig értek el.⁴³ Remélhetőleg nem egy származási és szociokulturális beskatulyázás kódolását érhetjük itt tetten, a megnevezettek baloldaliságának kétségbevonása pedig teljesen elfogadhatatlan.

Vannak a kötetben feledékenységek, elhallgatások is. A nacionalizmusellenes kampányok, a népi írókkal kapcsolatos szigorú állásfoglalások és az adminisztratív-cenzurális korlátozások ellenére az 1956 utáni rendőri és bírósági megtorlások a népieket – Bibót, Püskit, Szigethy Attilát s még egy-két személyt leszámítva – kevésbé szigorúan érintették, szemben a reformkommunisták és az „urbánusok” markáns képviselőivel. Ebben szerepet játszott a népi írók visszafogottabb, taktikusabb rendszerkritikája és a kommunista baloldal ama tradíciója, amelyik a fő demokratikus szövetségest az 1930-as évek óta mégis csak bennük látta, és nem a polgári liberális, az urbánus vagy a szociáldemokrata oldalon. Nem találom a négy kötetben azokat a legalább utalásos oldalakat, amelyek a népi-nemzeti tábor belső vitáival foglalkoznának, avagy például a szélsőjobboldalra sodródottak utóéletével és annak évekre visszanyúló gyökereivel. Nem valamiféle kompromittáló ellensúlyt hiányolok, hanem hitelesebb képet erről az indulásakor és legjobb törekvéseiben valóban demokratikus és plebejus mozgalomról, amely természetesen nem volt homogén. Ezt érzem az Illyés- és Németh László-kép már említett egyoldalúságainál, de például abban is, hogy Szeredinek a nemzeti kérdéssel kapcsolatos történeti és elméleti fejtegetéseinél nem kerül szóba Fülep Lajos magisztrális tanulmánya a *Nemzeti öncélúságról*, amely a népi írók induló folyóiratában, a *Válaszban* látott napvilágot.⁴⁴ Nem találok okot arra, hogy a „névsorolvasásokon” túl miért nincs legalább egy miniportré Erdei Ferencről és egy szöveg tőle. Igaz: ő valóban nem volt ellenzéki, de – jelentős reformpárti közéleti szerepvállalásai mellett (MTA, Hazafias Népfront stb.) – 1960-as évekbeli szociológusi és esszéista munkásságá-

⁴³ SZEREDI I. 215.

⁴⁴ FÜLEP Lajos: Nemzeti öncélúság. *Válasz*, 1934/1. In: TIMAR Árpád (szerk.): *Fülep Lajos: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 153–184.

val igényesen vitte tovább a harmincas évek népi íróinak legprogresszívebb (köztük „*Magyarország fölfedezésére*” irányuló) hagyományát. És amikor lehetett, védte a népieket. Írtam volna arról is, hogy Csoóri Sándor, Csák Gyula, Santa Ferenc s mások ekkori szociografikus, illetve szépprózai munkái szintén maradandó értékek, de ez az érdeklődés és irány, a társadalom alul lévő, kirekesztett rétegei, valamint az agrármodernizáció iránti elkötelezettség a hetvenes–nyolcvanas évekre meggyengült a népieknél, s ezáltal a plebejus-szociológikus nemzetképet egy etnokulturális, „trianonozó” és globalizációellenes felfogás váltotta fel. (Nem véletlenül ért össze az ezredfordulótól ez a tendencia a jobboldali konzervatív Horthy-nosztalgiával, ami miatt különösen Németh László és Illyés Gyula „foroghat a sírjában.”)

Kár, hogy a Nagy Gáspár által írott Nagy Imre-versek publikálását követő botrányok és a titkosszolgálati adatok más esetekben bőséges idézésekör nem kerül szóba Ilia Mihálynak a népi táboron belüli baráti, de komoly szóbeli kritikája *A fiú naplójából* című vers 1986-os *Tiszatáj*-beli közléséről.⁴⁵ A Szeredi Pál által közölt belügyi forrásokban számos titkosszolgálati dokumentum idéz olyan beszélgetéseket, tervezetéseket, amelyekből feketén-fehéren kiderül némelyik író, illetve mozgalmár véleményének, indulatának antiszemita hangvétele, előjele. A jelenséget azonban tényként vagy akár történeti kritikától kísérve – a finomkodóan kezelt Kiss Ferenc-ügyet kivéve – nem hozza szóba a szerző, miközben globálisan és differenciáltalanul védi a népi tábor a „nacionalista és antiszemita” megbélyegzésektől.

Általában is az jellemzi a négy kötet apologetikus beszédmódját, hogy nem vagy alig kerülnek szóba (s a legkevésbé kritikailag) a népiek gondolkodásmódjának, világképének mélyebb összetevői, az elődök baloldali szociális érzékenységéhez képest látható „hiányok”, a táborukban, az egyes személyiségek közötti világnézeti, politikai különbségek, viták. Talán az lehetett Szeredi célja, hogy ezáltal egységesebb és látványosabb legyen a sérelmi narratíva és átütőbb erejűnek mutassa a nemzetépítő

⁴⁵ SZÓNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. Noran Könyvesház, Budapest, 2012. SZEREDI II. 636–637.

népi ellenzéket. Minden tovább élő progresszív szellemi és politikai gondolat, vonzó értékorientáció ellenére sem igaz azonban, hogy „az elmúlt hatvan évben a népi mozgalom változatos formákban – politikai képviselő nélkül is –, töretlen irányvonalal volt jelen a magyar politika történetében. Álláspontom szerint a népi mozgalom fejlődéstörténetében az 1930-as évektől 1987 őszéig egyértelműen igazolható a *töretlen eszmei és politikai kontinuitás*”.⁴⁶ Ennek a bevezető deklarációnak nemcsak a történelmi tények, hanem a négy Szeredi-kötet konkrétumai is ellentmondanak. Nem jó, főleg nem egy tudományos igényű munkában az ilyen fölstilizáló retorika, a mozgalomnak sincs rá szüksége. A diszkontinuitások, a belső konfliktusok, sőt esetenként a skizmák és önkorrekciók nem ártalmasak egy szellemi-politikai vonulat méltányolható és méltánylandó emléke szempontjából. Az egyoldalúság viszont éppen hogy kockáztatja az értékelmutatásnak és az elemzés szakszerűségének a hitelét.

A IV. kötet (1987–1989) nem igazán monográfia, inkább *annotált krónika* vagy *dokumentált kronológia*, amely plasztikusan, bár hiányérzeteket hagyva idézi fel ezt a három évet, ezen belül az MDF előzményeit és korai történetét. Van jogosultsága egy ilyen műfajú munkának, akár még egy szolid nosztalgiának is, de ez így – tényei ellenére – árt a négykötetes munka szakszerűségének. Láthatóan gyorsan készült, Szeredi mielőbb dokumentálni akarta és fölmutatni a népiek ellenzéki tevékenységét. Azonban az eseménytörténeten felülemelkedő, avagy éppen annak mélyére néző analízisek, történelmi konklúziók híján és az elvárható jegyzetapparátust, „logisztikát” többnyire mellőzve ez már nem hiteles tudomány. Méltányolom, hogy az annotált kronológia sokoldalúságra törekszik; leírja az MSZMP-n belüli vitákat, frakcióküzdelmeket, ír a kisebb szervezetekről, a föltámadó régi és az új pártokról, az államszocialista parlament utolsó időszakáról, szól a Nyers Rezső és Vitányi Iván kezdeményezte, irányította *Új Márciusi Frontról*, a reformkörökről, Grósz Károly, Pozsgay Imre, Németh Miklós, Berecz János szerepéről

⁴⁶ SZEREDI I. 7. Kiemelés tőlem – A. P.

és vitáiról, a választási előkészületekről, a népszavazási kezdeményezésről stb. Szinte minden szóba kerül, viszont – túl néhány esemény említésén – nincs benne elemzés a nemzetközi összefüggésekről és relációkról, holott az 1988–1990-es fordulat végül is döntően a globális politikai viszonyok átrendeződésének, a nagyhatalmi alkuknak, a világrendszerváltásnak az erőterében, sőt talán hatására realizálódott. Elmaradtak a szakirodalmi hivatkozások és nézetszembesítések is,⁴⁷ jöllehet ez az immár lezárult korszak tudományosan kutatható és kutatott történelem, amelyről természetesen voltak, vannak és lesznek szakmai viták.

A periódus 1989-es, a választási kampány leírásával foglalkozó zárása meglehetősen keserű lírával lett átszőve: „az 1987-es Lakitelki [sic!] nyilatkozat szándékai és törekvései felőrlődtek a politikai csatározások oltárán. A nemzetépítő demokratikus ellenzék háttérbe szorult. Az 1990-es évtized másfajta módszereket, stílust, politikai küzdelmet hozott magával. Új történet vette kezdetét”.⁴⁸ Másutt pontosabban s egyúttal kritikusabban fogalmaz Szeredi: Antall József MDF-előnké választásával, Bíró Zoltán és társai háttérbe szorulásával „a nemzetépítő demokratikus mozgalom, ellenállás és ellenzék [...] 1989 decemberére szétfoszlott, feloldódott az uralkodóvá váló kereszténydemokrata, keresztényszocialista programban”.⁴⁹ Rezignáltabb (de naivabb és tárgyilag ellentmondásosabb is) a kötet hátlapjának utolsó mondata: „A nemzeti demokraták nem rendszerváltást, hanem a sajátos magyar érdekekhez és adottságokhoz igazodó demokratikus közösségi társadalom felépítését javasolták. 1989 őszén az alternatíva adott volt, ám a rendszerváltás ellenére megvalósítása elmaradt.” A népiek iránt elkötelezett kutató-történész részvéte érthető és szubjektíve jogos, de hogy *mi* valósult meg, és *mi* nem, illetve hogy *miért*, az történelmileg

⁴⁷ Csupán utalok Bihari Mihály, Bozóki András, Földes György, Huszár Tibor, Kalmár Melinda, Lengyel László, Rainer M. János, Révész Sándor, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, Ungváry Rudolf, Vitányi Iván és mások munkáira.

⁴⁸ SZEREDI IV. 303.

⁴⁹ SZEREDI IV. 7.

gyökeresen másként is megítélhető. Nem beszélve a következmények mérlegeléséről.

A „nemzetietlen” hatalom és a kétféle ellenzék

Szeredi narratívájának lényege, amit folyamatosan hangoztat, hogy az 1970-es évektől az addig elsősorban irodalmi-kulturális jellegű *nemzeti ellenállás* a sérelmek orvoslásának elmaradása, a kényes kérdések tabusítása, a Kádár-rendszer politikája miatt fokozatosan *nemzeti ellenzékké* intézményesedett. A négykötetes munka eme célcsoportját sokféleképpen nevezték az elmúlt 80-85 évben: *népiek*, *népiesek*, *népi írók*, *hazafias és nemzeti oldal*, *nép-nemzeti tábor*, *populisták*, *radikális nemzeti-ek* stb. – idézőjelekkel vagy anélkül. A fogalomhasználat historiográfiáját, az önelnevezések és kinevezések szemantikáját, illetve relevanciáját itt és most nem teszem mérlegre, el tudom fogadni a *népi mozgalom* hagyományos történelmi kategóriáját, örökösire vonatkoztatva is. A szerző ugyanakkor mintha nem ismerné az újabb, 21. századi szakirodalmat, például a Kulin Ferenc által kiadott, tartalmas, belső vitákkal hitelesített 2005-ös konferenciakötetet,⁵⁰ Gyáni Gábor történeti-szociológiai munkáját,⁵¹ Gyurgyák János könyveit,⁵² Paksa Rudolf monográfiáját,⁵³ Papp István összefoglalását⁵⁴ és Lengyel Imre Zsolt

⁵⁰ SALLAI Éva (szerk.): *„De mi a népiesség...”* Kölcsey Intézet, Budapest, 2005. A kötetből kiemelem Görömbei András alapvetését és Margócsy István polemikus előadását.

⁵¹ GYÁNI Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2013.

⁵² GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001; GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007; GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012.

⁵³ PAKSA Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012.

⁵⁴ PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012. A szerző *nép-nemzeti irányzat*ként elemzi a Kádár-korszakbeli munkásságukat; ez is egy sajátos formula, emlékeztet a 19. század második felének markáns irányának kötőjel nélküli önelnevezésére.

doktori disszertációját.⁵⁵ Nem lényegtelen ugyanakkor, hogy mit nevezünk *nemzetinek*; ez – történelmi, ideológiai szempontból, sőt napi politikai funkciói miatt – szinte kényesebb kérdés, mint a *népiség*.⁵⁶ Ha az önelnevezéseket használjuk, nem árt vigyázni a kontextusra, mert – akarva-akaratlanul – kirekesztővé válhatnak. A *demokratikus ellenzék* fogalma ne jelenthesse azt, hogy más irányzatok vallott és gyakorolt politikájában nem lennének demokratikus értékek. A *népi-nemzeti* fogalomkör esetében viszont az a gond (nem beszélve történeti, elméleti, szociológiai, szociokulturális vagy csoportkohéziós jelentéseiről), hogy a „másik oldal” megkaphatja a *nemzetietlen* minősítést – ami nemegyszer meg is történt, s mára szinte rutinná vált a jobboldali közbeszédben. Önelnevezésként, illetve narratívájuk központi tematizációja okán elfogadom a *nemzeti ellenállás és ellenzék* kategóriáit is, de nem értékminősítő fogalomként. Többféle nemzetfelfogás lehet legitim, de a nemzet organikusan „örökké” nyilvánítása, minden reális és virtuális közösség fölötti abszolútummá, misztikumá, teleologikus normává emelése vagy „kollektív szubjektummá” stilizálása nem áll meg a valóság talaján, a történetiség koordinátarendszerében. Az pedig külön kérdés, hogy a nemzetfogalom tartalmában mennyi az objektív, tárgyias, szociológiai és mennyi a tudati, kulturális, szociálpszichológiai, illetve önszuggesztív vonás. Egyes történelmi periódusokban, például a magyar felvilágosodás, nyelvújítás idején a (legendákat is fölszívó) geneológiai, etnikai és kulturális jellegű nemzeti tudat megelőzi a modern nemzet valóságos közösségének létrejöttét, sőt generálja is e folyamatot. Van, amikor az „idegen” nemzetekkel, államokkal szembeni védekezés és a megmaradásért való küzdelem dominál benne s teremt relatív egységet. Más szituációkban viszont éppen hogy

⁵⁵ LENGYEL Imre Zsolt: *A „népi író” megalkotása. Fogadtatás, viták, önreprezentáció*. Kézirat, doktori disszertáció. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2015. Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/lengyelimrezsolt/diss.pdf> (Letöltve: 2018. 09. 01.) A szerző – egyebek mellett – tüzetes elemzésnek veti alá a fogalmat, és idézőjelben használja, anélkül hogy kétségbe vonná a mozgalom írói és társadalmi értékeit.

⁵⁶ Lásd erről legutóbb: AGÁRDI Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 112–119., 215–223.

a *rendi-nemesi nemzetfelfogás polgárosodása* a legfőbb nemzeti sorskérdés; azaz a nemzet belső integráltsága, társadalmi-kulturális polarizáltságainak csökkentése, az emancipáció, a különböző nemzetrétegek kohéziója a *nemzetpolitika* – ez tette olyan széppé a reformkort. Az 1930-as évek még alapvetően agrár-ipari Magyarországa népi íróinak munkásságában, szociológiai és szociográfusi termésében – mutatis mutandis – szintén ez volt a legmaradandóbb kulturális és nemzeti-önismereti örökség. Emiatt támadta is őket perekkel és börtönnel a keresztény-nemzeti kurzus úri-hatalmi elitje.

A *nemzetnek* tehát lehetséges döntően etnikai-kulturális-védekező, a nemzetközileg, a szomszéd nagyhatalmaktól veszélyeztetett helyzetben „külpolitikai” jelentést tulajdonítani. Ugyanakkor legalább ennyire legitim, sőt modern tapasztalat és szükséglet a „belsőre”, a szociális-emancipációs-demokratikus paradigmára, a nemzetté válás, a nemzeti lét és identitás objektív feltételeire, szociális követelményeire helyezni a hangsúlyt. (Nem említem a durván manipulatív, hamis és propagandisztikus nemzeti jelszavakat.) Külön kérdés a modernizáció és a globalizáció felől értelmezni, definiálni a nemzetet. Ezekkel a megfontolásokkal együtt is jogosultnak érzem a *népi-nemzeti mozgalom* történelmi aurájú elnevezését. Joggal került az 1960-as évektől diskurzusukba a *kultúrnemzet-fogalom*, illetve a határon túli magyar kisebbségek, a „megmaradás” ügye, bár az erre leszűkített „nemzetpolitika” azóta is vitatható kategória. A *nemzetépítő* jelzöt viszont homogenizálónak, fölstilizálónak és retorikusnak tartom, azt sugallja: a többi irányzat mintha nem építené vagy legalábbis nem jól építené a nemzetet. Ez a sejtetés fel-feltűnik Szeredi könyvének, főleg a dokumentumoknak a lapjain, olykor a nemzetietlenség ellenséggépét sugallva, generálva és fantomizálva. Itt van az egyik gyökere, illetve háttere a demokratikus ellenzék polgári radikálissá átkeresztelésének, a kádári politika már-már nemzetellenessé bélyegzésének és a népiek kivételes, „nemzetépítő” eposzi jelzővel történő minősítésének.

A Kádár-kormányzat „nemzetpolitikája” valóban több sebből vérzett. Kötötte egy ortodox-utópisztikus szocializmusfelfogás,

a testvérpártinak deklarált, valójában szűk mozgástérrel rendelkező szovjet birodalmi kényszerpálya, a kisnemzeti lét veszélyeztetettsége és az „internacionalizmus” szómágiája. (Nem minden államszocialista országban történt ez így; volt, ahol nyíltan a nacionalizmusra, sőt olykor az antiszemitizmusra építették a „szocialista nemzettudatot”. Maga az *internacionalizmus* pedig eredeti jelentésében és céljában talán utópisztikus, de progresszív értékelt, s nem felelős jelszavá történt kiüresítéséért.) Szeredi Pál könyve is bizonyítja, hogy a pártvezetésen belül voltak meg-megújuló kísérletek a nyitásra, a bátrabb nemzeti politizálásra; s hogy ez mégsem így történt, az elsősorban Kádár Jánoson múlt, nem pedig a zsidó származású Aczél Györgyön és közvetlen munkatársain, ahogy ezt a népiek jobboldala sejtette s olykor nyíltan is hirdette. Kádár Jánost szinte hitszerűen jellemezte valamiféle marxista ihletettségű utópia, aszketikus proletárvilágkép. Őszintén bízott a szocialista jövőben, reálpolitikájának – pontosabban: kommunikációjának – fontos eleme volt egy messianisztikus, majd a megváltozott világtörténelmi helyzetben egyre inkább bürokratikus internacionalizmus-felfogás hirdetése. A kis Magyarországot ugyanakkor joggal féltette a Szovjetunió árnyékában, és volt tapasztalata a hazai irredentizmus és sovinizmus nemzetpusztító erejéről. Fokozatosan bővítette a „nemzeti sajátosságok”, a „korlátozott szabadság”, a relatív magyar önállóság „kis köreit”, de többször tévedett, megcsalatott „a lenini nemzetiségi politikához” fűzött reményeiben. Túlzottan, már-már önfeladóan óvatos volt, arra hivatkozva, hogy az egyre agresszívebb román államnacionalizmusra nem akar éles és nyilvános választ adni, mivel félt a nemzetközi retorzióktól, a lehetséges „szocialista kisantantól” és a kisebbségek elnyomásának fokozódásától. De tartott a lappangó hazai románellenesség és nacionalizmus felújulásától is. E félelme miatt (talán azt túl is kompenzálva) korlátozta és a politikai hierarchia alsóbb szintjeinek funkcionáriusai által korlátoztatta a népiek nemzeti-kisebbségi követeléseinek nyilvánosságát és teljesítését. Nem volt képes (de ez ott és akkor nem is lett volna magától értetődő) folyamatosan megkülönböztetni a *valódi sérelmek* szavá tételét a tényleges *nacionalizmus-*

tól, a lappangó szovjetellenességtől és antiszemitizmustól, ami olykor az MSZMP-n belül is felszínre bukkant. Mindazonáltal nemcsak durva, hanem mélységesen történetietlen és igazságtalan Szeredi Pál minősítése az Országgyűlésben 1958. január 27-én elmondott Kádár-beszédről: „A fő ellenség a nemzeti gondolat lett”.⁵⁷

Ez a tétel szalonképebb formában, de vissza-visszatér mind a négy kötetben, részletes idézésébe és vitatásába azonban nem megyek bele. Földes György plasztikusan mutatja be⁵⁸ Kádár János hiteit és tévedéseit, túlzott óvatosságát, nemzetiségi politikájának eredménytelenségeit, az ezzel kapcsolatos felismeréseit és önkorrekcióit. A „forradalmi munkás-paraszt kormány” hatalma az első években bűnökkel, a későbbi évtizedekben is számos tévedéssel volt terhes, de nem volt nemzetellenes. Ezt 1956–1958 – a jogilag és erkölcsileg igazolhatatlan – tragikus döntéseinek belső indokai, majd a *korlátozott szuverenitás* nemzetmentő kis gazdaság-, társadalom- és művelődéspolitikai lépései is bizonyítják. A konszolidáció és a reformok évtizedei, a mégoly felemás polgárosodás, demokratizálódás és modernizáció vívmányai pedig a nemzet javát, emelkedését szolgáló projektről és részleges eredményekről, sikerekről vallottak. (Földes ezért is nevezi antinacionalista nemzetépítési stratégiának Kádár politikáját.⁵⁹)

Az illuzórikusság önkorrekciója az 1975-ös helsinki konferencia nyomán lesz tapasztalható, Kádár itt beszélt először nyíltan az ország 1920 utáni területi és népességi veszteségeiről, de elutasítva bármiféle revíziós ambíciót, sőt beszédmodot. Ahogy radikalizálódtak az ellenzéki csoportok és gyengült az

⁵⁷ SZEREDI II. 78.

⁵⁸ FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés: 1956-1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. FÖLDES György: Kádár János és az erdélyi magyarság [2005]. In: FÖLDES György: *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 156–193. Lásd még: FÖLDES György: (először folyóiratbeli tanulmányként): *Kádár János és a nemzet. (1956. november)* [1996]. In: FÖLDES György: *Ívek és töréspontok*. I. m. 98–104.; FÖLDES György: *Kádár János. Sorsfordítók a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2018.

⁵⁹ FÖLDES György: *Ívek és töréspontok* Kádár János politikai pályáján. In: FÖLDES György: *Ívek és töréspontok*. I. m. 205.

MSZMP vezető garnitúrájának innovatív ereje s hitele, a nemzetközi helyzetből is adódóan egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az *államszocialista rendszer a tét*, hogy egy világrendszerváltás (Wallerstein) küszöbére érkeztünk. Az 1986. novemberi írószövetségi közgyűlés előtti napokban, a Politikai Bizottság november 6-i ülésén Kádár így fogalmazott: „nem irodalompolitikai ellentétekről van szó. [...] Az alapkérdésben, a rendszer kérdésében van politikai ellentét. Én még azt sem mondanám, hogy a szomszédokban élő magyar nemzetiségek kérdésében van ellentét. Nem hiszem, hogy nyíltan vagy bizalmasan bárki is azt mondaná, hogy helyes Románia nemzetiségi politikája. Nem ebben van a probléma, hanem a kérdés felelős vagy felelőtlen kezelésében. És itt már nemcsak az ellenzéki csoport és a Központi Bizottság, a Művelődésügyi Minisztérium viszonyáról van szó, hanem sokkal messzebb menő dolgokról”. Jó, hogy ezt Szereditől idézhetem.⁶⁰ Látható: a történelmi pillanatot jól felismerte Kádár, a konkrét helyzetértékelésben igaza volt és lett, de – egyebek mellett nem bízva Gorbacsov politikájának tartóságában – hatékony hazai ellenstratégiára, radikális megújulásra már nem volt ereje és képessége, már nem volt esély. Az egypárt iránti bizalom megrendülésének, a hatalmi szerkezet szétesésének folyamata – utólag látjuk – ekkor már megállíthatatlan volt. Egyértelművé vált, hogy a rendszer maga és nem a nemzetfelfogások különbözősége volt az állampárttal szembeni ellenzékiiség felerősödésének a fő oka. A nyolcvanas évek derekán – igaz: megkésetten – egyre nyitottabbá vált az MSZMP nemzetértelmezése,⁶¹ a „szocialista nemzet” korábbi doktrínájától 1988-ra eljutott a *kulturális nemzet* – a baloldal számára is releváns – fogalmához, belefoglalva a határon túli magyarság kultúráját is.

A pártállami-állampárti kormányzattal szemben fokozatosan kibontakozó ellenzéki törekvéseket a kortársi és a törté-

⁶⁰ SZEREDI I. 381.

⁶¹ Az innovatív és önkritikus baloldali nemzetfelfogás dokumentumaként Szeredi említhette volna ACZEL György 1987. nyári előadását az MSZMP Politikai Akadémiáján: *Szocializmus és nemzeti kérdés*. Az 1987. július 15-én elhangzott előadás alapján [készült tanulmány]. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.

netirói hagyomány két szárnyra bontja, ezt fogalmazza tovább s kísérli meg definiálni Szeredi Pál. A népi-nemzeti oldal dominanciája mellett fellépő – eleinte laza, plurális arculatú – úgynevezett polgári radikális csoportról szólva feltűnően kerül a törekvések liberális vagy szociálliberális világnézetének említését, kibontását és a demokratikus ellenzék önelnevezését. Helyettük a polgári sokjelentésű, tisztázatlan jelzőjét erőlteti. Lehet medítálni minden mozgalom, politikai csoport elnevezésén, akár vitatni is őket (megtettem ezt a népieknél), de a főleg identitáshagyományú önelnevezéseket érdemes tiszteletben tartani. Ugyanakkor elengedhetetlen ideológiai és politikai céljaik, valamint gyakorlatuk szakszerű leírása. E tekintetben – anélkül, hogy részletesen kifejténém indokaimat – vitatom a kiterjesztő „polgári radikális” minősítést. Nem mintha szitokszó lenne; s természetesen voltak ebben a táborban, illetve orientációjukban Jászi Oszkára, Somló Bódogra, Szende Pálra, Vámbéry Rusztemre, Csécsy Imrére (nem rossz források!) visszanyúló tételek. A radikális jelző még „elmegy”, tekintettel arra, hogy a népi ellenzékiekénél kétségtelenül radikálisabb eszközeik voltak, ezt számos esetben maga Szeredi is rögzíti (bírálatról illetve őket a népiek felől). Véleményem szerint mégis pontosabb lenne, ha önelnevezésüket elfogadva, eszme- és politikatörténeti jellemzőként radikalizálódó liberális demokrata irányról beszélnénk, amely korántsem homogén csoport, kezdettől fogva volt egy – a marxizmustól fokozatosan elszakadva is – baloldali vonulata. Az SZDSZ történetébe azonban végképp nem szeretnék belemenni.

A népi-nemzeti mozgalom, majd ellenzék önmeghatározásában és a Szeredi Pál által adott jellemzésében a harmadikutaság fő történelmi paradigmaként jelenik meg. Szabó Dezsőnél, Németh Lászlónál, Szabó Zoltánnál, Kovács Imrénél, Püski Sándornál és másoknál ez pozitív kicsengésű ideologikus önelnevezés és utópia volt, az 1958-as pártállásfoglalásban viszont negatív fogalom. Inkább metafora, mint pontos kategória, de hozzájuk nőtt. A magyar 20. században mindazonáltal többféle harmadikutas vízió létezik: a szociáldemokrácia is annak számít, Lukács György *tertium daturja* szintén, „csak” az a kér-

dés, hogy mikor milyen utakhoz viszonyít az önelnevezés. A népi-nemzeti mozgalom történelmi útjába és differenciáltságába – korántsem csupán színezőként vagy a rendszerlojalitást deklarálendő – bele volt kódolva a szocializmus emancipációs világnézetéhez, aktuális ideológiájához vagy éppen politikai mozgalmához és tekintélyelvű rendszeréhez való kettős, egyszerre értékvallaló és kritikus viszony, a piaci tőkeologikán alapuló atlanti társadalmi modell és a bürokratikus, szovjet államszocializmus elvetése. Az antikapitalizmus valamiféle romantikus változata meghatározó benne, esetenként premodern érvekkel. Mintha a rendszerváltoztatást a népiek a harmadikutaság révén elsősorban a nemzeti ideológia újrapozicionálásával akarták volna megoldani – reális stratégia, radikális gazdasági, társadalmi, politikai struktúraváltás helyett. Ez utóbbi mégis bekövetkezett, de hogy ezt ki, melyik politikai tábor „akarta volna” így, történetietlen kérdés.

A nemzeti-népi és a demokratikus ellenzék megkülönböztetése Szeredinél döntően stratégiai és taktikai szempontokra hivatkozik, alig szól a világnézeti, értékrendi differenciákról, köztük a liberalizmus értelmezéséről, illetve a népiek antiliberalizmusáról.⁶² A nemzeti kérdés nagyságrendi és tartalmi kezelésében valóban jelentős a különbség a két ellenzéki irányzat között. A kisebbségi magyarság sorsa iránti figyelem ugyanakkor igenis benne van a polgári és szociálliberális ideológia, a demokratikus ellenzék repertoárjában, követeléseiben, dokumentumaiban, csak más értékszerkezetű nemzetfogalomhoz kapcsolódva, és nem központi tematizációként. A nemzeti ügy – a vádak ellenére – nincs náluk mechanikusan alárendelve az emberjogi és a demokráciaprojektnek, de nincs is szembeállítva vele, ahogy ez az 1930-as években és az 1940-es évek elején a népi-urbánus konfliktusban tetten érhető volt. Az elnyomott, alul lévő osztályok, a kirekesztettek sorsa iránti figyelem, a szociálpolitikai diskurzus az 1970–1980-as évek során mintha erősebb lenne a demokratikus ellenzék soraiban, mint a radikális faluszociológiai hagyományokat – részben a pa-

⁶² Ez utóbbi fölerősödése ál-antikapitalista és jobboldali felhanggal 2010 után már-már paranoid szajkózássá torzult.

rasztság helyzetének társadalomszerkezeti átalakulása miatt – szinte elhagyó, inkább csak (tisztelet a kivételeknek) romantikus-nosztalgikus felhanggal tovább vivő népieknél. Jó példa erre az „urbánus” Csalog Zsolt pályája, amelyről Soltész Márton tanulmányai adnak friss és érzékeny képet.⁶³ A *Magyarország felfedezése* című sorozat 1970-es újraindítása már nem a népiek hegemoniájára vall, bár Erdei Ferenc, Fekete Gyula, Mocsár Gábor, Végh Antal s mások értékes munkái helyet találtak benne.

A két ellenzéki csoport közötti szakadást jól nyomon követik a Szeredi által (újra)közölt, illetve idézett, a Monor utáni dokumentumok, mindenekelőtt a *Társadalmi Szerződés Beszélő*-beli megjelenése (1987. június) miatt a népiekben föltámadt bizalmatlanság, amelyet Csurka István Vásárhelyi Miklósnak írott levele tett manifesztté.⁶⁴ Nehéz eldönteni, hogy ez ok vagy ürügy volt-e csupán. A népi-nemzeti ellenállás és ellenzék a nyilvánosság (elsősorban az irodalmi-kulturális élet) legalább egy szeletének megszerzésére, nyitottabbá tágítására, lapok, folyóiratok, civil szervezetek alapítására, illetve a magyar nemzeti-nemzetiségi diskurzus, a pártállami ideológia és sajtó nemzet-felfogásának átprogramozására törekedett. Ennek érdekében folyamatos tárgyalásokat, esetenként alkukat vállalt a hatalommal, hogy engedményeket csikarjon ki belőle, néhány esetben s főleg 1985-től nem is eredménytelenül. Elutasítják viszont az illegalitást, a szamizdatozást, a tömegakciók szervezését (kivéve a romániai falurombolás elleni tüntetést). Amúgy is korlátozott tematikájú programdokumentaikban egy ideig nem kérdőjelezi meg a szocialista rendszer legitimitását és eszmei céljait, közvetlenül nem támadják hatalmi képviselőit. A népiek – maga Szeredi is – „etikai” érvekkel annál inkább bírálják a „polgári radikálisokat”, nemzeti felelősségüket élesen megkérdőjelezi. Egyidejűleg védik-mentegetik a csoport (Németh Lászlótól és

⁶³ SOLTÉSZ Márton: *Csalog Zsolt*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2015; SOLTÉSZ Márton: *Ideológiák horizontváltása. Fejezetek a magyar irodalom háttértörténetéből*. Orpheusz Kiadó, Budapest, 2018.

⁶⁴ SZEREDI I. 397–400.; SZEREDI III. 390–399.

Illyés Gyulától eredeztethető) kompromisszumkeresését, taktikáit. Pedig erre történeti távlatból aligha van szükség.

Szeredi már az ENSZ-hez írott 1957 nyári Nyilatkozat kapcsán (amelyben a „magyar kérdés” napirendről való levételét kéri) így értékeli a népiek magatartását: „A lehetőségek keretein belüli megmaradás, az elérhető célok megmentése többet ért és ér, mint az önfelölő ellenállás, a vakreményt keltő nagyotmondás.”⁶⁵ Az 1960-as évek elejét bemutatva: „Aktuális programjuk az elfogadni, de nem minden áron, elveinket feladva; ellentmondani, de nem vagdalkozni s provokálni, hanem javító, jobbitó szándékkal megszólalni, a megértés és megértetés dialektikáját megalkotni.”⁶⁶ A hatvanas évek végének élénkülő ellenzéki mozgását ismertette Szeredi „a rendszerkritika célját és módszerét tekintve differenciál”: „A nemzeti demokraták a legteljesebb nyíltsággal, vitatkozva, kompromisszumok mentén hirdették meg nézeteiket, célként a sajátosan magyar demokratikus közösségi társadalom kialakítását megjelölve. A másik csoportosulás a polgári demokráciát tekintette eszményének és élesen szemben állt mindenféle nemzeti vagy szocialista típusú megoldással.” A leírás folytatása már nem történészi, hanem vulgarizáló és igaztalan politikai-publicisztikai minősítés: a polgári csoport számára „minden, ami nemzeti, egyben nacionalista is, míg a nemzeti demokraták következetesen elvetették a sémák másolását, átvételét, a hazafiság és a nemzeti összetartozás gondolatában vélték a magyar demokrácia kialakítását megtalálni.”⁶⁷ Az 1970–1980-as évekre Szeredi még végletesebb szembeállításal deklarálja ezt az ideológiai, sőt ideológus önképet.

Az 1979-es Charta-aláírási akció kapcsán így vizualizálja az utak elválását: „A polgári demokraták tudatosan a második nyilvánosságot választották. A rendszer megdöntését szűk értelmiségi csoport lázadásával képelték el” – írja, ami abszurd konstrukció. – „A szamizdatokkal, az utcai megmozdulásokkal, tüntetésekkkel, petíciókkal a rendszer erodálódását kívánták el-

⁶⁵ SZEREDI II. 63.

⁶⁶ SZEREDI II. 7.

⁶⁷ SZEREDI III. 8.

érni.” (Pedig hamarosan ugyanezekkel az eszközökkel kezdtek élni a népiek is, csak más alkalmakat és ideológiákat használva fel mozgósításként.) „A nyugati hírközlő szervek sokat foglalkoztak velük, kritikus szemben állásuk visszhangra talált az értelmiségi, főként budapesti értelmiségi közegben. A nemzeti demokraták [ellenben] a nyilvánosság útját választották. Nem véletlen, hogy közülük senki nem vonta vissza aláírását, megszólalásaikkal, cikkeikkel azt jelképezték az emberek előtt, hogy nem lehet elhallgattatni a kritikai hangot, mindenki a saját helyén, környezetében bátran felléphet jobbitó szándékkal. A nemzeti demokraták a szabadság hangját jelenítették meg, a félelem nélküli élet vágyát és igényét.”⁶⁸ Szeredi 1979-re vonatkozó fenti megfogalmazása, az *erodálódás* fogalma megelőlegezi, mintegy antedatálja Csurka István 1985-ös – önstilizációtól is átfutott – monori beszédét (*Új magyar önépítés*).⁶⁹ A monori vitát pedig így foglalja össze: „A nemzetiek a nyolcvanas évek közepén építkezést, a polgári radikálisok szembenállást és erodálódást ajánlottak a társadalomnak.”⁷⁰

Aligha szorulnak rá a liberális és baloldali demokraták az én kései védelmemre, kanonizálásuk pedig végképp távol áll tőlem, de a tények makacs dolgok: az idézett szembeállítás finoman szólva hamis. Egyébként a két irányzat – ritkán megvalósult – közvetlen és igényes vitájára a monori konferencián Kis János, Csoóri Sándor és Kenedi János dialógusai mutattak példát,⁷¹ kár, hogy éppen ezeket a vitákat nem idézi föl Szeredi Pál. A Lezsák Sándor házigazdai eltökéltségével rendezett Lakitelekről írván viszont joggal emeli ki a szerző Bihari Mihály, Elek István és többek másként gondolkodását.

⁶⁸ SZEREDI III. 162.

⁶⁹ SZEREDI III. 338–361. Idézem Csurka beszédének zárását: „Az új magyar önépítés programjának a szeretet programjának kell lennie. Sem időszerűbb, sem nagyobb, sem mélyebb, sem átfogóbb gondolat nincs ma ennél ezen a világon. S ezt még csak vállalni sem kell, hiszen ő vállal bennünket.” Az olvasó eldöntheti, hogy mi valósult meg ebből – általában és Csurka 1985 utáni működésében.

⁷⁰ SZEREDI III. 337.

⁷¹ Vö. RAINER M. János (szerk.): *A monori tanácskozás: 1985. június 14–16. 1956-os Intézet, Budapest, 2005.*

Alulírott recensens úgy véli: történelmi távlatból – jóllehet gyökeresen eltérő világképpel és értékszerkezettel – mindkét stratégia és taktika legitim és *egyaránt nemzeti illetékességű volt*. (Miként a konzervatív, szociáldemokrata és újbaldali irányzatokéi is.) Más kérdés eredményességük megítélése; utóéletük, sorsuk mérlegelése azonban már kívül esik Szeredi Pál köteteinek időhatárán. A rendszerváltozás s főleg 2010 után minden egykori történés új rálátásból, a következmények felől is szemlélhető és értékelhető; ami nem keverendő össze az erőszakos emlékezetpolitikákkal, amelyek szerint „mostantól más-képp volt”. A kritikus állampolgár és kortárs már rendelkezik tapasztalattal a népi-nemzeti vonulat utóéletének sérüléseiről, sőt katasztrófáiról, az irányzat széteséséről, illetve a kibontakozó jobboldali populizmus és etnonacionalista demagógia csörtetéséről, intézményesítéséről az iskolákban, a médiában, a közbeszédben is. (Miként van olvasói élményünk a népi írók modernizálódó hagyományainak szenvedélyesen szociális érzékenységgű kibontakozásáról is, hadd utaljak csak Závada Pál, Oravecz Imre vagy Borbély Szilárd regényeire.) Szeredi a III. kötet hátlapján ezt írja a dokumentumokról: „olvasva a szépen formált mondatokat, mai világunk problémái is felsejlenek”. Igen, ez nagyon igaz, bár számos esetben már éppen hogy nem szép, hanem csúnyán formált mondatokat és cselekvéseket idéznek friss emlékezetünkbe. De legyünk igazságosak: ne engedjünk a teleologikus, illetve historizáló felfogásnak. *Ami a rendszerváltás után történt* a mozgalom egyes szereplőivel (nem akarnám konkretizálni a jobboldali, a neohorthysta, a globalizáció- és Európa-ellenes, a xenofób, rasszista, „vérbiológiai” és antiszemita, a „pogány-keresztény”, a „sumér”, az autoriter-ázsiai vonzalmú s más szélsőjobboldali fordulatokat), nem volt eleve törvényszerű és nem kompromittálhatja egykori nézeteik, szerepük progresszív vonásait. Bár láthatóan van folytonosság egyes felfogásokban, szerep-, sőt küldetésstudatokban, a politikai kultúra és morál gyakorlásában, ne essünk a *post hoc, ergo propter hoc* tudománytalan szemléletének bűnébe. Mindenki változhat, akár „jó”, akár „rossz” irányba, ahogy ez számos

konzervatív, baloldali és polgári liberális elkötelezettségű közszereplő esetében is megtörtént, megtörténik.

Értelmetlen fölvetni, hogy „*mi lett volna, ha...*”; vagyis ha az állampárti hatalom megértőbb a népiek javaslatai, valamint jogos sérelmei iránt, és korrigál, ha kulturális, civil szerveződési és sajtónyilvánosságbeli „engedményeket” tesz. A szovjet nagyhatalomra tekintő és a szocialista országok jó kapcsolatait féltő, külpolitikai vezérlésű, illetve igazolású nemzetiségi diskurzust sem kellett volna ennyire korlátozni, a korábbi és bátrabb nyitás *talán* még nem sodorta volna veszélybe Magyarország mégoly korlátozott nemzeti szuverenitását, óvatos reformjait és demokratizálódását. És a határon túli kisebbségeket sem taszította *volna* még súlyosabb helyzetbe. E tekintetben volt s van indoka az önkritikára és az önkorrekciónak a baloldalnak, az intézményes szocializmusnak. De hamut szórni a fejére és örökösen „vezekelni”, „bűnbocsánatért esedezni” állítólagos nemzetietlensége miatt: nem kell, nem szabad. Ami történt, megtörtént, s az utókornak nem érdemes történelempókert játszani. A komoly eszme- és ideológiatörténeti, szociológiai és szociálpszichológiai elemzésnek viszont mélyebbre kell ásnia a sérelmeknél, az eseménytörténetnél, föl kell adni a mentegető, elhallgató, megszépítő apológiát vagy a megbélyegzést, bűnbakképzést. Éppen ezt a távolságtartást hiányolom több ponton az egyébként gazdag adatfeltáró és dokumentáló munkát végző Szeredi Pál négykötetesében.

A III. kötetet, a dokumentumokét Biró Zoltán utószava zárja: történelmi csúsztatásokkal és összeesküvés-elmélettel terhelt, mai pártzsargonban fogalmazott politikai írás. Aktualizáló, sőt emlékezetpolitika-szervezési szándékkal íródott: a Retörki tudománypolitikai stratégiájának képviselőjében és propagandájában. Biró súlyos torzításokkal, szakmailag elfogadhatatlanul értelmezi az elmúlt százötven év történetét, benne az úgynevezett népi–urbánus ellentétet is. 2017-ben is lát a népiek által leleplezendő tabukat. Szerinte 1990 után „a nyugati tőkeérdekek és a liberális globalista áramlatok a nemzeti létre, a nemzeti kultúrára és a politikára újfajta veszélyt hoztak. A kialakult helyzet kedvezett a hazai liberálisnak mondott törekvéseknek,

a nyugati liberális demokrácia importját szolgálók csoportjainak és pártjainak. Külső erők támogatásával és nemzetközi szervezetek kínálta új lehetőségekkel élve már nemcsak [a] nemzet és nép sorsa, megmaradása iránti közömbösség jellemezte e magatartás némely csoportosulásait, hanem egyenesen a nemzeti érdekek ellenében épültek be az említett szervezetekbe és a hazai politikába. A nemzet, a magyarság ügyei iránti elkötelezettség ismét védekezésre kényszerültek, immár a hazai és a nemzetközi, az európai globalista áramlatokkal szemben.”⁷² Biró eme *védekezés* előtörténeti muníciójaként ajánlja Szeredi munkáját.

Az én olvasatomban viszont Szeredi Pál könyve – minden hibájával együtt – *nem tekinthető egy efféle aktuálpolitikai küldetéstudat, sérelmi ideológia és historizáló emlékezetpolitika kiszolgálójának*. Teljesítménye ugyanakkor egy *tudományeti*-kai tanulsággal is szolgál. Lehet komoly fenntartásunk egyik-másik olyan új „nemzeti” kutatóintézet, párhuzamos műhely, szervezet legitimitásával szemben, amelyeket a kormányzat kizsorítósi politikája az akadémiai, az egyetemi és a civil tudományos-kulturális intézményrendszer ellensúlyaként hozott létre, működtet és túldotál, s amelyek egyre inkább monopolhelyzetre törnek. Mégis: igényességre törekvő produktumaikat kötelessége a „másik oldalnak”, azaz „nekünk”, a kizsorításra íteltetteknek csak azért is komolyan venni. Amíg lehet.⁷³

⁷² Biró Zoltán: Utószó. In: Szeredi III. 411–414.

⁷³ Ezúton köszönöm négy barátomnak az írásom véglegesítéséhez nyújtott kritikai észrevételeit és javaslatait.